

12. Mujkanovic, E., Mujkanovic, E., Memisevic, H. (2018). *Obstacles to inclusion – Perceptions of teachers. Specialusis Ugdymas*, 1(36), 49–76. DOI: <http://dx.doi.org/10.21277/se.v1i36.281>
13. McWilliam, R.A., Buysse, V., Wesley, P.W. (2018). *Inclusion in the context of competing values in early childhood education. Early Childhood Research Quarterly*, 13(1), 27–47. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0885-2006\(99\)80024-6](https://doi.org/10.1016/S0885-2006(99)80024-6)
14. Naimi-Akbar, I., McGrath, C., Weurlander, M. (2019). *Engineering teachers' approaches to design and deliver inclusive teaching in flexible learning spaces. Proceedings – Frontiers in Education Conference, 2018–October*, article number 8658810. DOI:10.1109/FIE.2018.8658810
15. Sardarova J.I., Jūmaşeva N.S., Musagalieva G.B. , *Pedagogtardyñ sifrlyq qūzyrettiligi: bügingi jaǵdaiy, problemalary . Abai atyndaǵy QazŪPU, Habarşy jurnaly, «Pedagogikalyq ǵylymdary» seriasy. 73, 1 (Ber 2022), 157–167. DOI: https://doi.org/10.51889/20221.1728-5496.16.*
16. Pivetti, M., Di Battista, S., Menegatti, E., Moro, M. (2017). *A training course in educational robotics for learning support teachers. Advances in Intelligent Systems and Computing*, 560, 43–57. https://doi.org/10.1007/978-3-319-55553-9_4
17. Zhomartova, A.D., Burdina, E.I. (2020). *Teachers' attitudes towards inclusive education. Integration of Education*, 24(1), 8–19. DOI: 10.15507/1991-9468.098.024.202001.008-019.
18. Shatayeva, A., Boranbayeva, A., Massaliyeva, Z., Batayev, D., Makina, L. (2022). *Technologies used in teaching children with special educational needs by future chemistry teacher. World Journal on Educational Technology: Current Issues*, 14(4), 1152–1162. DOI: <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i4.7672>
19. Akhmetova G. , Massaliyeva Z., Ismanova R., & Butabayeva L. (2022). *Formation of positive relationships of peers to children with special educational needs in inclusive education. Cypriot Journal of Educational Sciences*, 17(8), 2622–2633. DOI: <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i8.7822>

УДК 37.013

МРНТИ 14.25.01

<https://doi.org/10.51889/1728-5496.2023.1.76.016>

М.Н. Есенгулова^{1*}, Б.С. Кульбаева², М.А. Аманжол¹, С.Ф. Тілек¹

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Ақтөбе қ. Қазақстан

²Баишев университеті,

Ақтөбе қ., Қазақстан

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Бұл мақалада инклюзивті білім беруді ұйымдастырудағы педагогтердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың өзектілігі қарастырылады. Отандық, шет елдік ғылыми әдебиеттердегі және құқықтық-нормативтік құжаттардағы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеу мәселелері талданды. Мақалада жалпы мектептердегі инклюзивтік білім беруді ұйымдастыру қызметін дамыту қажеттілігіне ерекше назар аударылады. Бұл зерттеудің негізгі идеясы елімізде жылдан-жылға ерекше балалардың санының көбейіп бара жатырғандығы және оларға білім мен тәрбие беру үрдісін дамыту қажеттілігімен байланысты. Бұл зерттеу инклюзивті білім берудің, яғни педагогтардың кәсіби сапасын дамытудың терең жатқан мәселелерін шешуге бағытталған. Мақалада инклюзивтік білім беруді ұйымдастыру үшін педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық зерттеулеріне жасалған аналитикалық талдау жасалды, алынған сауалнама педагогтардың инклюзивтік оқытудағы әдіс-тәсілдерді пайдаланудың психологиялы-педагогикалық жағдайлары мен мүмкіндіктерін анықтауға негіз болады.

Түйін сөздер: инклюзивтік білім беру, кәсіби құзыреттілік, педагогтер, құзыреттілік, ғылыми интеграция.

Есенгулова М.Н.^{1*}, Кульбаева Б.С.², Аманжол М.А.¹, Тилек С.Г.¹

¹Актюбинский региональный университет им. Жубанова,
Актобе, Казахстан

²Баишевский университет,
г. Актобе, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГОВ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается актуальность формирования профессиональной компетентности педагогов в организации инклюзивного образования. Анализируются отечественные, зарубежные научные исследования и вопросы обучения и воспитания детей с ограниченными возможностями в правовых нормативных документах в области образования и науки. Особое внимание в статье уделяется необходимости развития деятельности по организации инклюзивного образования в общеобразовательных школах. Основная идея данного исследования связана с тем, что из года в год в стране растет число особенных детей и необходимо развивать процесс их образования и воспитания. Данное исследование направлено на решение глубоко укоренившихся проблем инклюзивного образования, то есть развития профессиональных качеств педагогов. В статье представлен анализ научно-педагогических исследований формирования профессиональной компетентности педагогов для организации инклюзивного образования, полученный опрос служит основой для выявления психолого-педагогических условий и возможностей использования педагогами методов и приемов инклюзивного обучения.

Ключевые слова: инклюзивное образование, профессиональная компетентность, педагоги, компетентность, научная интеграция.

Yessengulova M.,^{1} Kulbaeva B.,² Amanzhol M.,¹ Tilek S.¹*

¹*Aktobe Regional University named after K.Zhubanova,
Aktobe, Kazakhstan*

²*Baiyeshev University
Aktobe, Kazakhstan*

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF TEACHERS IN INCLUSIVE EDUCATION

Abstract

This article discusses the relevance of the formation of professional competence of teachers in the organization of inclusive education. The article analyzes domestic and foreign scientific research and issues of education and upbringing of children with disabilities in legal normative documents in the field of education and science. The article pays special attention to the need to develop activities for the organization of inclusive education in secondary schools. The main idea of this study is related to the fact that the number of special children is growing in the country from year to year and it is necessary to develop the process of their education and upbringing. This research is aimed at solving deep-rooted problems of inclusive education, that is, the development of professional qualities of teachers. The article presents an analysis of scientific and pedagogical research on the formation of professional competence of teachers for the organization of inclusive education, the survey obtained serves as a basis for identifying psychological and pedagogical conditions and opportunities for teachers to use methods and techniques of inclusive education.

Keywords: inclusive education, professional competence, teachers, competence, scientific integration.

Кіріспе. Еліміздің оқыту саласында орын алып жатқан өзгерістер мен әлемдік-экономикалық қауымдастыққа қосылу үдерісі қоғамдағы мүмкіндіктері шектелген адамдардың мәселелеріне қатынасын өзгертуге және олардың қоғамға кеңірек араласуы қажеттілігін түсінуге алып келді. XX ғасырдың аяғында әлеуметтік саясаттың бүкіләлемдік интеграциясына ықпал ету және дегредацияның әртүрлі көріністерімен күресу болды. Нақты теңдікті қамтамасыз етуге жағдай жасайтын тұжырымдамалық ережелерді әзірлеу де қолға алынған. Интеграция баланы жүйенің

талаптарына бейімдеуді, ал инклюзия жүйені баланың қажеттіліктеріне бейімдеуді қамтиды. Ерекше балаларды қалыпты құрдастарымен бірге оқытуға әлемдік көзқарасты ескере отырып, елімізде соңғы жылдары олардың интеграциялануы мен қоғамға ену үдерісі қарқынды бола түсті.

Инклюзивті білім беру – балалардың психикалық, физиологиялық, мәдени-этникалық, тілдік т.б ерекшеліктеріне қарамастан барлығымен бірдей сапалы түрде білім алу және әлеуметтік социумға кірігуін, әлеуметтік бейімделуін қарастыратын оқыту түрі. Инклюзивті оқыту түсініктерін алғашқы болып зерттеп, ұғымының мәнін ашқан ғалымдар: Н.В. Борисова, С.А. Прушинский және М.Перфильева [1,2]. Ғалымдардың еңбектерінде инклюзивті оқытудың ерекшеліктері жан-жақты қарастырылған.

Инклюзивті білім беру ұғымы шет елдерде 1970 жылдардан бастап қолданысқа ене бастады. 90 жылдарда Еуропа елдерінде бағдарламаны толықтай енгізді. Елімізде инклюзивті білім беру түсініктері «Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2010-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» қарастылған. Біздің елімізде мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беру мекемелерінде оқыту 2002 жылдары басталды. Осы жылы Қазақстан Республикасының 11.07.2002 жылғы «Кемтар балаларға әлеуметтік-медициналық-педагогикалық-психологиялық түзеу арқылы қолдау туралы» № 343 заңында әлеуметтік көмек көрсету, көмекші және арнайы бағдарламалар бойынша тәрбиелеу, оқыту, қатарға қосу мәселелері қарастырылған.

Халықаралық тәжірибелер мен ақпараттарды саралай отырып, бұл мәселенің шет елдерде біздің елімізге қарағанда жүйелі жолға қойылғандығын байқаймыз. Қазіргі таңда шет елдік, Отандық ғалымдардың зерттеулері мен халықаралық тәжірибелерін ескере отырып, еліміздің даму стратегиясы, экономикасы, білім беру жүйесінің дамуы мен қоғам қажеттілігін негіздеп, жан-жақты зерттеп, ерекше балаларға білім беру мен дамыту бағдарламаларына толықтай өзгерістер енгізу өзекті мәселердің бірі болып тұр.

Елімізде 166 балабақшада және 3030 мектепте мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытатын және тәрбиелейтін жалпы мектептердің саны артуда, бірақ әлі де оқу орындарының материалдық жағдайы, яғни мекемеге кедергісіз кіруі үшін пандустар, тактильді жолдар, арнайы тұтқалар және басқа да құрылғылардың орнатылуы мен арнайы оқытатын педагог кадрлардың (дефектолог, логопед, психолог т.б) жетіспеушілігі осы мәселені күрделендіруде.

Қазақстанда ерекше білім беруді қажет ететін балалардың басқалармен теңдей білім алуға құқылы болуына кепілдік беретін заңнамалар да іске қосылуда: "Бала құқықтары туралы Конвенция" (1989), білім алуға ерекше қажеттіліктері бар балаларға арнайы білім беру және жағдайын реттеу үшін «Саламандық декларация» (1994), Еліміздің «Білім туралы» заңында: «Мемлекет өз тарапынан ерекше білім беруді қажет ететін тұлғалардың дамуы мен білім алуын, сонымен қатар дамуындағы және әлеуметтік бейімделуіндегі бұзылыстарын түзетуін қамтамасыз ету және ата-аналардың балалардың мүмкіндігі мен ерекшеліктеріне орай қалауы бойынша білім беру мекемесін таңдау құқығы бекітілген», – делінген [3,4,5]. Демек, инклюзивті білім берудегі педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми зерттеуді талап ететін өзектілігі мен теориялық тұрғыда әлі болса жеткіліксіздігі және практикалық тұрғыда толық зерттелмегендігі ғылыми мақаламыздың тақырыбын: «Инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру» деп алуымызға тура келді.

Мақаланың негізгі мақсаты – ерекше балаларға сапалы білім беруді ұйымдастыруды зерттеу барысында отандық және әлемдік ғылыми зерттеулер мен әдебиет көздерін зерттеу негізінде педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды тәжірибеге кіріктірудің маңызын ашып көрсету.

Қазіргі таңда, біздің елімізде оқыту саласындағы орын алып жатқан өзгерістер мен әлемдік-экономикалық қауымдастыққа қосылу үдерісі қоғамдағы мүмкіндіктері шектелген адамдардың мәселелеріне қатынасын өзгертуге және олардың қоғамға кеңірек араласуы қажеттілігін түсінуге алып келді. Жалпы білім беретін мектептерде инклюзиялық білім беруді қолданысқа енгізген жағдайда мекеменің материалдық-техникалық базасы стандарттық және санитарлық эпидемиологиялық талапқа сай жабдықталғанда, білікті арнайы мамандармен қамтамасыз етілген жағдайда білім берудің сапасының артатыны белгілі.

Ерекше балаларды оқыту мен тәрбиелеудегі қиындықтардың бірі білікті кадрлардың: дефектолог-педагогтардың, психологтардың, тәрбиешілер мен әлеуметтік педагогтардың тапшылығы мен білім деңгейінің сапасының жеткіліксіздігі. Инклюзиялық білім беруді баланың білім беру қажеттіліктеріне бейімделген моральдық, материалдық, педагогикалық орта құрылуын ескере

отырып, ата-аналармен тығыз ынтымақтастықта, өзара әрекеттесуінде ұйымдастыруға болады. Бұл үрдіске «ерекше» балалармен қатар, қарапайым бала және сапалы білім мен тәрбие беруге дайын адамдар қызмет етуі тиіс.

Материалдар мен әдістер. Мақалада инклюзивті білім беру мекемелерінде педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесін теориялық-әдіснамалық тұрғыдан негіздеуде диагностикалық, болжамдық, конструктивті, ұйымдастырушылық, коммуникативті, технологиялық, түзету, зерттеу, жалпылау, сонымен бірге сауалнама әдістері басшылыққа алынды.

«Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі» ұғымы ХХ ғасырдың 90-жылдардағы Ресейдің психологиялық-педагогикалық әдебиеттерінде кеңінен қарастырылған. Кейбір зерттеушілер кәсіби құзыреттілікті мәдениет тұжырымдамасымен байланыстырады (Е.В. В.В. Хитрюк, Е.В. Попова, А.И. Пискунов); кәсіби білім деңгейімен (Б.С. Гершунский); [6,7,8] оның кәсіби қызметінің тиімді жақтарын анықтайтын субъективті тұлғалық белгілерінің бірі ретінде қарастырған (Д.М. Гришин, А.И. Пискунов Дж.М. Митина, А.К. Маркова, Н.В. Кузьмина, және т.б.); тағы бір ғалымдар тобы – біліктілікті кәсіби міндеттерді орындау барысында қамтамасыз етілетін білім, білік, кәсіби тұрғыдан маңызды жеке қасиеттерді қамтитын жүйе ретінде қарастырады (Т.Г. Браже, Н.И. Запрудский). Аталған тұжырымдамаларының мәнін анықтаудағы ғалымдардың көзқарастарындағы айырмашылықтарына қарамастан, ғалымдардың көпшілігі педагог маманның кәсіби құзыреттілігін жүйелік құбылыс деп санайды және бұл термин кәсіби қызметті сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жеке интегративті тұлға ретінде түсіндіріледі [9,10].

Кәсіби құзыреттілікке қатысты соңғы жылдардағы жарияланымдардың көпшілігінде (О.М. Бобиенко, Г.В. Никитина, А.П. Тряпицина және басқалары) оның құрылымы мен қазіргі заманның адамы (маман) талап ететін негізгі құзыреттіліктер немесе құзыреттер құрамы туралы бірнеше түсіндірмелер бар [11,12,13].

90-жылдардағы отандық психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде «кәсіби құзыреттілік» және «мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі» ұғымдары кеңінен қолданылды. Кәсіби құзыреттіліктің табиғаты мен құрылымы туралы зерттеушілердің көзқарастары едәуір алшақтайды.

Іс-әрекеттік көзқарас аясында зерттеушілер (Д.М. Гришин, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, Л.М. Митина, Е.М. Павлютенков, А.И. Пискунов, О.М. Шиян, т.б.) кәсіби құзыреттілікті мұғалімнің іс-әрекетінің тиімділігін анықтайтын субъективті тұлғалық ерекшеліктерінің бірі ретінде қарастырған.

Л.И. Фишман, «құзыреттілік» сөзін «кәсіби қызмет мәдениеті» ұғымымен байланыстырады [14]. Бірқатар зерттеушілер (Е.В. Бондаревская, Е.В. Попова, А.И. Пискунов) мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін «педагогикалық мәдениет» ұғымымен байланыстырады.

А.И. Пискунов құзыреттілік, педагогикалық ойлау мәдениеті, педагогикалық жұмыс, қарым-қатынас және кәсіби мәдениет мазмұнындағы сөйлеу мәдениетін қамтиды [8]. О.Е. Ломакина мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін оның педагогикалық мәдениетінің құрамдас бөлігі деп санайды және оның құрамы: мотивациялық-құндылық, танымдық, оперативті-белсенділік және рефлексиялық бағыттар бойынша ерекшеленеді.

Н.Ю. Таирова, педагогикалық мәдениет тұжырымдамасына сүйене отырып, Е.В. Бондаревская, педагогикалық университет оқытушыларының педагогикалық мәдениетінің негізгі блоктарын анықтайды: гуманистік педагогикалық ұстаным; психологиялық-педагогикалық құзыреттілік және дамыған педагогикалық ойлау; оқытылатын пән саласындағы білім, педагогикалық технологияларды білу [15].

Гуманитарлық білімнің құндылықтарын зерттей отырып, Н.С. Розов кәсіби құзыреттілік кез-келген адамның жалпы мәдени құзыреттілігінің туынды компоненті деп санайды. Ол жалпы мәдени құзыреттілікке сәйкестік аспектілерінің жиынтығы ретінде қарайды:

- семантикалық (жалпы мәдени және кәсіби жағдайдағы жағдайды түсінудің жеткіліктілігі);
- практикалық және проблемалық (жағдайды тану мен түсінудің жеткіліктілігі, белгілі бір жағдайда мақсаттарды, міндеттерді, нормаларды тиімді орындау және тиімді іске асыру; кәсіби ұтқырлыққа қол жеткізу үшін үздіксіз білім беруге дайындық);
- коммуникативті (қарым-қатынас пен өзара әрекеттестіктің мәдени үлгілерін ескере отырып, кәсіби іс-әрекеттегі байланыстың жеткіліктілігі) [16].

Біздің ойымызша, кәсіби құзыреттілік – мәдени құзыреттіліктің туынды бөлігі. Кәсіби құзыреттілікте басты рөл проблемалық-практикалық аспектке, ал жалпы мәдениеттілік – семантикалық және

коммуникативті рөлге беріледі. Мәдениеттану шеңберіндегі тағы бір сала кәсіби құзыреттілік түсінігін жеке тұлғаның білім деңгейімен байланыстырады.

В.А.Сластенин мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі тұжырымдамасын оның кәсібилігін сипаттайтын педагогикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және практикалық дайындығының бірлігі ретінде анықтайды. А.И. Мищенко мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін оның педагогикалық тұрғыдан ойлауға теориялық дайындығының және педагогикалық тұрғыдан іс-әрекетке практикалық дайындығының бірлігі ретінде түсінеді [17].

М.А.Чошановтың айтуынша, кәсіби құзыреттілік – бұл кәсіби дамудың, өзін-өзі жетілдірудің үздіксіз процесінің нәтижесі болатын динамикалық құбылыс. Уақыт өте келе білім мен дағды, тіпті белгілі бір шығармашылық қабілеттер ескіреді, қоғамның қазіргі жағдайына, жаңа технологияларға сәйкес келмейді.

Құзыреттілік дегеніміз – білімді үнемі жанартып отыру, белгілі бір уақытта маңызды жаңа ақпаратты білу, кейбір әдістерін қолдана білуі керек, ал нақты жағдайларға байланысты берілген жағдайда неғұрлым тиімді әдісті қолдана білуі керек, сонымен қатар жалған дәлелдерді жоққа шығаратын көптеген шешімдердің ішінен оңтайлы таңдау мүмкіндігі болуы керек, яғни, сыни тұрғыдан ойлауға дағдыландыру. Сонымен, «құзыреттілік» ұғымының мазмұны келесі негізгі белгілерді қамтиды: білімнің ұтқырлығы, әдістің икемділігі және ойлаудың сыншылдығы [18]. Ал, отандық ғалым М.Х. Балтабаевтың пікірінше, құзыреттілік – жүйелі талдау қабілетін, адамның сыртқы ортаның инновациялық өзгерістеріне психологиялық және интеллектуалдық қабілеттілігін, ойлау, мінез-құлық және қоғамдағы қарым-қатынас мәдениетін негізгі шарты ретінде, үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеуге үнемі ұмтылуды қамтиды [19]. Қазақстандық зерттеуші И.А. Оралканова [20] педагогтардың педагогикалық әрекетке даярлығы түсінігін инклюзивті оқытуда кәсіби дайындық тұрғысынан талдау негізінде педагогтардың оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда кәсіби сапалардың кешені кәсіби құзыреттілікті анықтайтынын көрсетеді.

Елімізде ерекше білім алу қажеттілігі бар балаларды оқыту үшін мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарының талаптарын және оқу пәндері бойынша бағдарлама мазмұнын игертуде ерекше балалардың даму қабілеттерін, мүмкіндіктерін түсінбеуі, қалыпты балалар мен ерекше балалардың арасындағы қарым-қатынасты орнатуды білмеуі педагогтар инклюзивті оқытуды ұйымдастыруда бірқатар қиыншылықтарға кездесетіні белгілі болып отыр.

Жоғарыда айтылған отандық және әлемдік ғылыми зерттеулер мен әдебиеттерді қорытындылай келе, ерекше білім алуды қажет ететін балалар мен қалыпты балаларды оқытуда теориялық білім мен практиканы ұштастыртын, үнемі өзін-өзі жетілдіру барысында балалардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыратын, даму мүмкіндіктері мен ерекшеліктеріне қарай әдістерді тиімді пайдаланатын, жаңа білімді алатын және тарататын, яғни кәсібилік пен құзыреттілікті бірізді, жүйелі қолданатын маман даярлау мәселесін тәжірибеге енгізудің өзекті мәселе екендігі айқын болды.

Құрылымдық және функционалдық талдау нақты кәсіби құзыреттердің ерекшеліктерін мақсатты түрде ашуға мүмкіндік береді. Кәсіби құзыреттіліктің құрамына кіретін әрбір негізгі құзыреттілікке тоқталайық.

Инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда педагогтардың кәсіби құзыреттілігінің мотивациялық құрамдас бөлігі мотивациялық кілттің құзыреттілігін қамтиды. Мотивациялық құзыреттілікке педагогтың жеке басының бағыты, мотивтер жүйесі, қажеттіліктер, құндылықтар жүйесі кіреді, кәсіби құзыреттіліктің анықтаушысы және оның сәтті қалыптасу факторы ретінде қызмет етеді. Мотивациялық құзыреттіліктің қалыптасу деңгейі кәсіби құзыреттің басқа компоненттерінің дамуына әсер етеді.

Инклюзивті білім беру жағдайында педагогикалық іс-әрекетті тиімді жүзеге асыру үшін ол әртүрлі топтардың мотивтеріне негізделуі керек. Мотивацияның бір түріне басымдықты шоғырлануға жол берілмейді (тек осы әрекеттің әлеуметтік мәні бойынша немесе өзін-өзі бекіту) бұл жағдайда мұғалімнің толық қайтарымы болмайды және балалардың сенімі болмайды.

Әлеуметтік мотивтер тобына мыналар жатады: білім беру жүйесін демократияландыру мен ізгілендірудің маңызды бағыттарының бірі – мүмкіндігі шектеулі балаларды инклюзивті оқыту; олардың сәтті әлеуметтенуіне ықпал ету; әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар балаларды бірлесіп оқытуға қатысты қоғамдық пікірдің өзгеруіне ықпал ету мүмкіндігі; отандық білім беру сапасын арттыруға нақты үлес.

Танымдық мотивтер тобына мыналар кіреді: дамуында ауытқуы бар балалардың әртүрлі санаттарының сипаттамаларына байланысты жаңа білім, білік, білімді игеруге байланысты кәсіби,

зияткерлік, мәдени өсу мүмкіндігі, балалардың әртүрлі санаттарымен жұмыс жасау әдістері мен технологиялары, педагогикалық процесі жүзеге асырудағы инновациялық технологиялар, әртүрлі білім беру қажеттіліктері бар балаларды бірлесіп оқыту.

Педагогикалық мотивтердің кіші тобына: балаларды оқыту мен тәрбиелеуді ізгілендіруге үлес қосу мүмкіндігі; балалармен және олардың ата-аналарымен байланыс қажеттілігі; әр баланың жеке басына құрметпен қарауды және оның тиімді дамуын қамтамасыз ету үшін жағдай жасау мүмкіндігі.

Жеке тұлғаны дамыту және өзін-өзі бекіту мотивтері мұғалімнің жеке басына және қызметіне байланысты: кез келген жағдайда өзін-өзі бақылау қажеттілігі; өз іс-әрекетінде креативті болу мүмкіндігі; педагогикалық процесс және жеке өзін-өзі жетілдіру барысында туындайтын қиындықтарды жеңу қажеттілігі. Бұл топтың мотивтері оқушы тұлғасына байланысты өзін-өзі бекіту жағдайында қарсылыққа ие бола алады.

Қазіргі уақытта оқытудың осы түрінің заңнамалық және ұйымдастырушылық мәселелерінің шешілмегендігіне байланысты *өзіндік әл-ауқат* мотивтері тым дамымаған, дегенмен бұған, мысалы, кең әлеуметтік байланыстардың мүмкіндігі жатады.

Жоғарыда келтірілген мотивтер педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда негіз болады.

Нәтижелер. Шет ел, Ресей және отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалынды. Нәтижесінде қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғамға кеңірек тарту қажеттілігімен байланысты тенденциялар келесі қарама-қайшылықтарды тұжырымдауға мүмкіндік берді:

- мүмкіндігі шектелген балаларды жалпы орта мектепке тартуға бағытталған әлеуметтік тапсырыс және педагогтардың оқыту үдерісін жеткілікті деңгейде қалыптастыруға жеткіліксіз дайындығы;

- жоғары деңгейлі кәсіби құзыреттілікке ие және мұғалімдерді даярлаудың дәстүрлі мазмұны бар білікті мамандардың оқу тәжірибесіне қажеттілігі.

Осы қарама-қайшылықтар негізінде оқытуды инклюзивті ұйымдастыруда педагогтардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру жолдарын теориялық тұрғыдан айқындап, оны тәжірибеге енгізудің тиімді бағыттарын ұсыну зерттеуіміздің арқауы болып табылады.

Зерттеу үш кезенді қамтыды. Инклюзивті оқыту үдерісі ұйымдастырылған ұйымдардың педагогтарынан сауалнама алынды. Сауалнама жалпы мектептің 5 және 9 инклюзивті сыныптарында сабақ беретін педагогтері және ЖОО оқытушылары арасында жүргізілді. Сауалнамаға барлығы 20 педагог қатысты. Сауалнама барысында қойылған сұрақтарға қысқаша тоқталсақ:

1. *Даму жағдайы қалыпты балалармен бір класта оқитын мүмкіндігі шектеулі балалармен бірге оқуға, яғни инклюзивті білім алуға деген көзқарасыңыз қандай?*

2. *«Инклюзивті оқыту» туралы түсінігіңіз (заңнамалар, мақсаты, міндеттері, категориялары)...*

3. *Сіздің көзқарасыңыз бойынша, білім алудың қандай тәсілі мүмкіндігі шектелген баланың жан-жақты дамуына көмектеседі? Астын сызыңыз, т.б.*

Сұрақтар жиынтығы	Орташа деңгей	Жоғары деңгей
Инклюзивті оқыту үдерісінің заңнамалық базасы жайлы түсініктемелер	60% (12 педагог)	40% (8 педагог)
Оқушылардың анатомиялық-физиологиялық дамуы жайлы түсініктемелер	65% (13 педагог)	35% (7 педагог)
Инклюзивті оқыту үдерісінің ерекше әдіс-тәсілдері жайында түсініктемелері	60% (12 педагог)	40% (8 педагог)

Кесте –1. Инклюзивті оқыту үдерісіне қатысатын сыныптардың педагогтарының арасында жүргізілген сауалнама қорытындысы.

Сауалнама нәтижесін қорытындылай отырып, педагогтардың жартысынан көбі инклюзивті оқыту үдерісін заңнамалық базасын толық білмейтіндігі, сонымен бірге оқушылардың анатомиялық-

физиологиялық ерекшеліктері туралы білімдерінің орташа деңгейде екендігі және сол балаларға сабақ беру барысында қолданылатын түрлі әдіс-тәсілдерді толық меңгермегеніне байланысты, педагогтерге осы айтылған мәселелер жөнінде көптеген ақпараттар беретін боламыз.

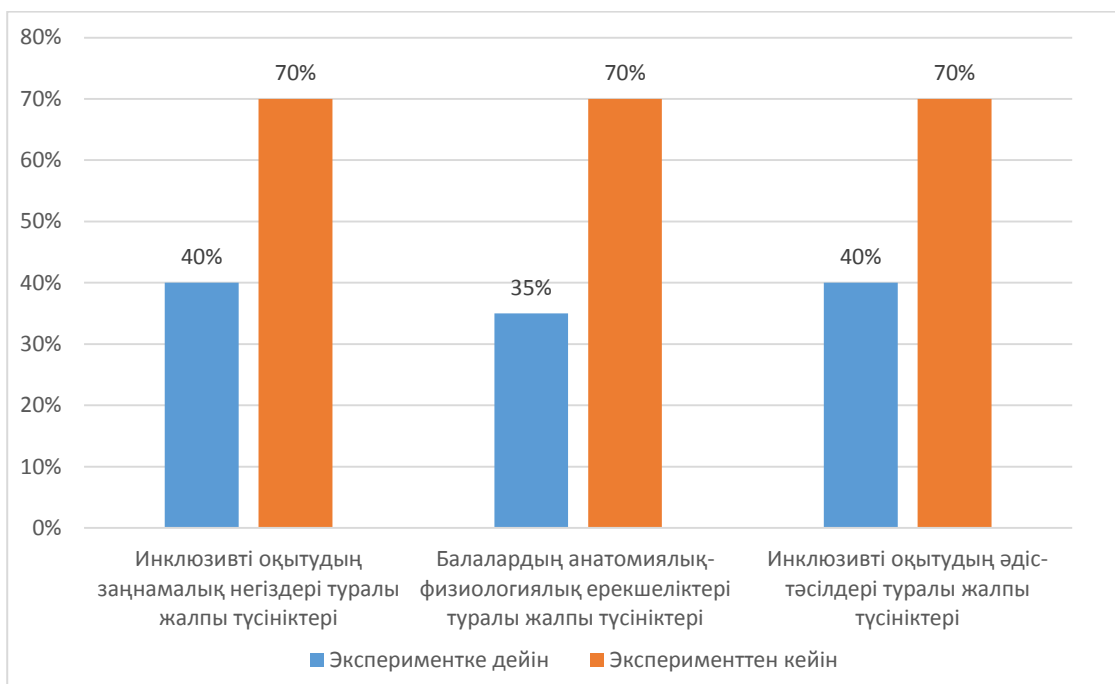
Қалыптастыру жұмыстары мектеп педагогтары арасында жоспарланып іске асырылды. Оқытудың ерекше тұстарын ұйымдастыру қажет сыныптағы балалардың санаты анықталды. Сыныпта есту, көру, тірек-қимыл жүйесі, мінез-құлқы бұзылған балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында қол жетімді орта, яғни сыныпта арбаның жүруіне арналған кеңістіктер, арнайы тұтқалар, қажетті құрал-саймандары бар жұмыс орны жасақталды, сыныптың іші санитарлық эпидемиологиялық талапқа сай жарықтандырылды, қарындаштар, дәптерлер, ұлғайтқыш құралдармен қамтамасыз ету қолға алынды, релаксация немесе демалыс аймағын ұйымдастыру қолға алынды және мектеп басшылығына ұсыныс берілді. Қалыптастыру кезеңінде сыныптағы балалар ұжымында эмоционалдық жайлылық атмосферасын құру, өзара ынтымақтастық қарым-қатынасты қалыптастыру мақсатында сынып оқушылары, пән мұғалімдері және ата-аналармен: «Бізге жақсы болған кезде», «Құшақтасайық» тақырыбында тренингтер, «Кім жақын», «Менікі-біздікі» атты ойындар, әңгімелесулер, т.б. өткізілді. Заманауи технологияларды, әдіс-тәсілдерді, формаларды игеру, сондай-ақ оларды білім алушылардың мүмкіндіктеріне сай қолдану жолдары ұсынылды. Жаңа оқу және дидактикалық материалдар даярлау (мысалы, күрделілігі әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар, шрифті үлкейтілген жұмыс дәптерлері, постерлер немесе презентациялар) үлгілерімен таныстырылды. Ата-аналармен ынтымақтастықты нығайту мақсатында өзара бірлесе атқаратын іс-әрекеттерді ұйымдастыру жоспарланды.

Жоғарыда сипатталған жұмыстарды тиімді ұйымдастыру үшін инклюзивтік сыныпта оқыту-тәрбиелеу үрдісін жүргізетін педагогтың өзіндік жаңа кәсіби шеберлігі болу тиіс.

Кесте– 2. Инклюзивті білім беретін сыныптардың педагогтарының кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудың эксперименттен кейінгі нәтижесі.

Инклюзивті білім беретін педагогтардың сауалнама нәтижесі пайыз есебімен	Орташа деңгей	Жоғары деңгей
Инклюзивті оқытудың заңнамалық негіздері туралы жалпы түсініктері	30% (6 педагог)	70% (14 педагог)
Балалардың анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері туралы жалпы түсініктері	30% (6 педагог)	70% (14 педагог)
Инклюзивті оқытудың әдіс-тәсілдері туралы жалпы түсініктері	30% (6 педагог)	70% (14 педагог)

Зерттеу барысында жүргізілген жұмыстардың нәтижесін салыстырмалы көрсеткішін көруге болады. (1– суретте көрсетілген).

Сурет 1. Инклюзивті білім берудегі педагогтардың кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастырудың салыстырмалы көрсеткіші

Зерттеу нәтижесі көрсетіп отырғандай, педагогтардың кәсіби құзыреттілік деңгейінің оң өзгерістер көрсеткендігін аңғартады. Мәселен, педагогтардың «Инклюзивті оқытудың заңнамалық негіздері туралы жалпы түсініктері» туралы жоғары деңгейі экспериментке дейін 40 пайыз болса, эксперименттен кейін 70 пайызға көтерілгенін көрсетеді. Сол секілді «Балалардың анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері туралы жалпы түсініктері» 35 пайыздан 70 пайызға, «Инклюзивті оқытудың әдіс-тәсілдері туралы жалпы түсініктері» 40 пайыздан 70 пайызға өскендігі дәлелденді.

Талдау. Еліміздегі инклюзивті оқыту үрдісін жүргізетін педагогтардың кәсіби дайындығын қалыптастыру өзекті мәселе екендігі белгілі. Инклюзивті білім беруді қажет ететін балалар саны көбеймесе, кеміп жатырған жоқ. Ерекше балалар әлеуметтік, психологиялық қолдауды қажет етеді. Сондықтан қолданысқа енгізілетін заңнамаларды қайта қарап, жалпы білім беретін мектептерде мүмкіндігі шектеулі балаларды қабылдауына материалдық- базалық жағдайларын дайындап, білім мен тәрбие үрдісін жүргізетін педагогтардың кәсіби біліктілігін көтеріп, қосымша психолог, дефектолог мамандарының қызметін қолжетімді болуына жағдай жасауды және психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді ұйымдастыруды қолға алған жөн. Жалпы білім беретін мектептерде алдымен, жаңа жұмыс жағдайындағы педагогтың кәсіби шеберлігі мен жеке қызмет стилін өзгерту тиіс.

Н.М.Назарованың айтуынша, «ерекше білімге қажеттіліктері бар адамдар» бұл дамуында кемшіліктері бар адамдардың дәстүрлі оқыту жүйесіне қатысу мүмкіндіктері шектеулі, сондықтан осы қиындықтарды жеңуге үлкен рөл беретін арнайы педагогикалық көмекке қажеттіліктерін тудырады [19].

Инклюзивті оқыту үдерісін қолдайтын педагог қызметінің мақсаты – сыныпта оқитын әрбір баланың дамуы үшін оңтайлы жағдай жасау. Алдына қойылған мақсатқа жету барысында педагог өзінің кәсіби қызметінде дәстүрлі әдістерді қолдануға немесе мүлдем жаңашыл әдістерді қолдануына болады. Педагог жеке немесе барлық оқушылар үшін қызметінің негізгі мақсатын анықтау балаларды топтастыруда оңай болады.

Сабақ тақырыбы бойынша материалды және көрнекі құралдарды балалардың даму ерекшеліктерін негізге ала таңдауы тиіс. Нашар көретін балаға үлкейтетін құралдар немесе үлкен қаріпті оқулықтар, ал мүлдем көрмейтін балаларға Брайль шрифті бар оқулықтарды дайындайды. Нашар еститін және есту мүшесінде мүкістігі бар балаларға сабақ тақырыбы бойынша қосымша көрнекі материалдар дайындау керек. Сыныпта командалық жұмыс жасау тәсілі арқылы ұқсас

тапсырмаларды орындайтын балалар тобын қалыптастыру еркше балалармен тиімді жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

Ғылыми зерттеулер мен баспа беттеріндегі ақпараттар мен статистиканы зерделей отырып, республикамызда инклюзивті білім беруді жоғары деңгейге көтеруді қолға алатын жағдайда ескеру қажет бірқатар мәселелерге тоқталдық. Инклюзивті оқыту идеясын таратуда жұмысты алдымен мүмкіндігі шектеулі балаларды қоғам, қоғамдағы әрбір тұлға қабылдаудан және толерантты қарым-қатынас орнатудан бастаған жөн. Инклюзивті мектептерде педагогтардың тәжірибелерін ақпарат құралдары арқылы таратып, тәжірибе алмасуды және білімін көтеру жоғары деңгейде ұйымдастырылуы қажет. Педагогтардың білімін көтеру курстарын жиі ұйымдастырып, кеңес беру орталықтарын ашу және қазақ тілінде көмекші құралдармен қамтамасыз етуді жолға қойып, мүмкіндігі шектеулі балалардың оқу дәрежесін анықтап, қадағалап тұру мақсатында индикаторлармен қамтамасыз ету. Инклюзивті оқытудың заңнамалық негіздері туралы жалпы түсінікті қалыптастыру мақсатында ата-аналар қоғамдастығын құру. Мектепке дейінгі ұйымдардан бастап, ЖОО және медициналық колледжерде мүмкіндігі шектеулі балалармен оқыту үрдісін жүргізетін мамандар даярлау жүйесін құруды қолға алу. Мүмкіндігі шектеулі балалардың даму мониторингісін жасап, көмек қажет болған жағдайда жанұясына кеңестік көмек ұйымдастыру және барлық дамыту шараларына ата-анасын қатыстырып, жұмысты бірлесе атқару педагог жұмысының нәтижелі болуына септігін тигізеді.

Қорытынды. Зерттеу жұмысын саралау барысында еліміздегі жалпы білім беретін мектептерге инклюзивті білім беруді ендіру мәселесінің әлі күнге дейін толыққанды шешілмегендігі анықталды. Инклюзивті оқытуды ұйымдастыру үшін алдымен жалпы білім беретін мектептің материалдық-техникалық базасы мемлекеттік стандарттық және санитарлық эпидемиологиялық талапқа сай болуы қажет. Зерттеу жұмыстарын жүргізу барысында, педагогтардың инклюзивті білім беру туралы, яғни заңнамалық базасы, балалардың анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктері туралы және оқыту процесінде қолданылатын әдіс-тәсілдер туралы білім деңгейлері орташа екендігі байқалды. Осы орайда, мүмкіндігі шектеулі балаларға педагогикалық-психологиялық қолдау көрсету үшін педагогтарға кеңес беру, қолдау және тәжірибе алмасу орталықтарын ұйымдастыру және қазақ тілінде пайдаланылатын оқу әдістемелік құралдарын дайындайтын орталықтарды ашуды қолға алу қажет екендігі белгілі. Сонымен қатар инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру жұмыстарын мақсатты бағытталған, жоспарлы түрде жүргізу керек.

Зерттеу мәселесі көп қырлы болғандықтан, оның барлық салаларын қамтып шығу мүмкін емес. Осы зерттеу келешекте, яғни инклюзивті білім беруді ұйымдастыруда педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі жан-жақты зерттеудің нысанына айналып, өз шешімін табатынына сенімдіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Пискунов, А.И. Педагогическое образование: цель, задачи и содержание [Текст] / А.И. Пискунов // Педагогика, 1995. – №4. – С.59-63.
2. Инклюзивті білім беру жағдайында қызмет ететін мұғалімдердің кәсіби құзыреттіліктеріне қойылатын талаптарды дайындау бойынша әдістемелік ұсынымдар.– Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 32 б.
3. Қазақстан Республикасының Бала құқықтары туралы конвенция Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 31 қазандағы №1242 қаулысы.
4. Білім алуда ерекше қажеттіліктері бар балаларға арнайы білім беру және жағдайын реттеу үшін “Саламандық декларация” (1994).
5. «Білім туралы» 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319–III Қазақстан Республикасының Заңы.
6. Хитрюк В.В. Формирование инклюзивной готовности будущих педагогов в условиях высшего образования: автореф. дис. ...докт.пед.наук. – Калининград, 2015. – 54 с.
7. Попова, Е.В. Психолого-педагогическая компетентность учителя как условие повышения педагогической культуры [Текст]: Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01 / Е.В. Попова. – Ростов н/Д, 1996. 17 с.
8. Гершунский, Б.С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций) [Текст] / Б.С.
9. Браже, Т.Г. Из опыта развития общей культуры учителя [Текст] / Т.Г. Браже. // Педагогика, – №2, 1993. С.70–73.

10. Запрудский, Н.И. Научно-педагогическое обеспечение повышения квалификации учителей естественно-математических предметов [Текст]: Дисс. в форме научного доклада... докт.пед.наук: 13.00.01 / Н.И. Запрудский. – Минск, 1993. – 36 с.

11. Бобиенко, О.М. Ключевые компетенции личности как образовательный результат системы профессионального образования [Текст]: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / О.М. Бобиенко. – Казань, 2005. – 155 с. Кузьмина, Н.В. Методы системного педагогического исследования [Текст] / Н.В. Кузьмина. – Л.: ЛГУ, 1980. – С. 172.

12. Никитина, Г.В. Педагогические условия развития ключевых профессиональных компетенций будущего учителя в педагогическом колледже [Текст]: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г.В. Никитина – Иркутск, 2005. – С. 178.

13. Тряпицына, А.П., Акулова, О.В., Мосина, А.В., Писарева, С.А. Функциональная полнота компонентов содержания университетского педагогического образования [Текст]: Сборник научных трудов / А.П. Тряпицына, О.В. Акулова, А.В. Мосина, С.А. Писарева. // Педагогика в вузе как учебный предмет – СПб., Изд-во РГПУ им А.И.Герцена, 2001. – С. 10–17.

14. Фишман, Л.И. Современный директор: профессиональные ценности и стереотипы (начало) [Текст] / Л.И. Фишман // Директор школы, 1999. – №5. – С. 20-27.

15. Таирова, Н.Ю. Развитие информационно-исследовательской компетентности преподавателя педагогического университета [Текст]: Автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.08 – Ростов н/Д, 2001. – 22 с.

16. Розов, Н.С. Ценности гуманитарного образования [Текст] / Н.С. Розов // Высшее образование в России, 1996. – №1. – С.85–89.

17. Слостенин, В.А., Исаев, И.Ф., Мищенко, А.И., Шиянов, Е.Н. Педагогика [Текст]: Учеб, пособие для студ. пед. учеб, заведений / В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н. Шиянов. – 3–е изд. – М.: Школа–Пресс, 2000. – 512 с.

18. Чошанов, М.П. Дидактическое конструирование гибкой технологии обучения [Текст] / М.П. Чошанов // Педагогика, 1997. – №2. – С.21–27

19. Балтабаев М.Х. Педагогическая культурология: Учебное пособие. Республиканский издательский кабинет Казахской академии образования им. Ы.Алтынсарина, – Алматы, – 2000. – С. 268.

20. Специальная педагогика [Текст] / Под ред. Н.М. Назаровой– М., 2002. – С. 400.

21. Оралканова И.А. Формирование готовности учителей начальных классов к работе в условиях инклюзивного образования: дис... докт. философии (PhD). – Алматы, 2014. – С. 210.

References:

1. Piskunov, A.I. Pedagogicheskoe obrazovanie: cel', zadachi i sodержanie [Tekst] / A.I. Piskunov // Pedagogika, 1995. – №4. – S.59–63.

2. Inklyuzivti bilim beru zhaздajynda қызмет ететін мұғалімдердің кәсіби қызіретіліктеріне қойылатын талаптарды дайындау бойынша адистемелік ұсынұмдар. – Астана: Ү.Алтұнсарін атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 32 б.

3. Qazaqstan Respublikasynыng Bala құқуқтары туралы конвенция Qazaqsatn Respublikasy Ykimetiniң 2011 zhylzy 31 қазандағы №1242 қаулысы.

4. Bilim aluda ereksheқазhettіліктері бар балаларға арнаы білім беру zhәне zhaздajyn retteu үshin “Salamandyқ deklaraciya” (1994).

5. «Bilim turaly» 2007 zhylzy 27 shildedegi № 319–Sh. Qazaqstan Respublikasynыng Zangy.

6. Hitryuk V.V. Formirovanіe inklyuzivnoj gotovnosti budushchih pedagogov v usloviyah vysshego obrazovaniya: avtoref. dis. ...dokt.ped.nauk. – Kaliningrad, 2015. – 54 s.

7. Popova, E.B. Psihologo–pedagogicheskaya kompetentnost' uchitelya kak uslovіe povysheniya pedagogicheskoy kul'tury [Tekst]: Avtoref. dis. ...kand. ped. nauk: 13.00.01 / E.V. Popova. – Rostov n/D, 1996. 17 s.

8. Gershunskij, B.S. Filosofiya obrazovaniya dlya XXI veka (v poiskah praktiko–orientirovannyh obrazovatel'nyh koncepcij) [Tekst] / B.S.

9. Brazhe, T.G. Iz opyta razvitiya obshchej kul'tury uchitelya [Tekst] / T.G. Brazhe. // Pedagogika, – №2, 1993. S.70–73.

10. Zaprudskij, N.I. Nauchno–pedagogicheskoe obespechenіe povysheniya kvalifikacii uchitelej estestvenno–matematicheskіh predmetov [Tekst]: Diss. v forme nauchnogo doklada... dokt.ped.nauk: 13.00.01 / N.I. Zaprudskij. –Minsk, 1993.–36 s.

11. Bobienko, O.M. Klyuchevye kompetencii lichnosti kak obrazovatel'nyj rezul'tat sistemy professional'nogo obrazovaniya [Tekst]: Dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.08 / O.M. Bobienko. – Kazan', 2005.

– 155 s. Kuz'mina, N.V. *Metody sistemnogo pedagogicheskogo issledovaniya [Tekst] / N.V. Kuz'mina. – L.: LGU, 1980. – 172 s.*

12. Nikitina, G.V. *Pedagogicheskie usloviya razvitiya klyuchevyh professional'nyh kompetencij budushchego uchitelya v pedagogicheskom kolledzhe [Tekst]: Dis. ... kand. ped. nauk: 13.00.01 / G.V. Nikitina – Irkutsk, 2005. – 178 s.*

13. Tryapicyna, A.P., Akulova, O.V., Mosina, A.V., Pisareva, S.A. *Funkcional'naya polnota komponentov sodержaniya universitetskogo pedagogicheskogo obrazovaniya [Tekst]: Sbornik nauchnyh trudov / A.P. Tryapicyna, O.V. Akulova, A.V. Mosina, S.A. Pisareva. // Pedagogika v vuze kak uchebnyj predmet – SPb., Izd-vo RGPU im A.I. Gercena, 2001. – S. 10–17.*

14. Fishman, L.I. *Sovremennyy direktor: professional'nye cennosti i stereotipy (nachalo) [Tekst] / L.I. Fishman // Direktor shkoly, 1999. – №5. – S. 20–27.*

15. Tairova, N.Yu. *Razvitie informacionno-issledovatel'skoj kompetentnosti prepodavatelya pedagogicheskogo universiteta [Tekst]: Avtoref. dis. ...kand. ped. nauk: 13.00.08 – Rostov n/D, 2001. – 22 s.*

16. Rozov, N.S. *Cennosti gumanitarnogo obrazovaniya [Tekst] / N.S. Rozov // Vysshee obrazovanie v Rossii, 1996. – №1. – S.85–89.*

17. Slastenin, V.A., Isaev, I.F., Mishchenko, A.I., Shiyarov, E.H. *Pedagogika [Tekst]: Ucheb, posobie dlya stud. ped. ucheb, zavedenij / V.A. Slastenin, I.F. Isaev, A.I. Mishchenko, E.H. Shiyarov. – 3-e izd. – M.: Shkola-Press, 2000. – 512 s.*

18. Choshanov, M.P. *Didakticheskoe konstruirovaniye gibkoj tekhnologii obucheniya [Tekst] / M.P. Choshanov // Pedagogika, 1997. – №2. – S.21–27*

19. Baltabaev M.H. *Pedagogicheskaya kul'turologiya: Uchebnoe posobie. Respublikanskij izdatel'skij kabinet Kazahskoj akademii obrazovaniya im. Y. Altynsarina, Almaty, 2000. – 268 s.*

20. *Special'naya pedagogika [Tekst] / Pod red. N.M. Nazarovoj – M., 2002. – 400 s.*

21. Oralkanova I.A. *Formirovaniye gotovnosti uchitelej nachal'nyh klassov k rabote v usloviyah inklyuzivnogo obrazovaniya: dis... dokt.filosofii (PhD). – Almaty, 2014. – 210 s.*